13/05/2021

“Η πανδημία του COVID 19 και η Εκκλησία της Ελλάδος”

Μητροπολιτικό Έργο / Ι.Μ. Μεσσηνίας

Στο 6ο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών, το οποίο ξεκίνησε τις εργασίες της Δευτέρα, στο Ζάππειο Μέγαρο, μίλησε σήμερα, 13 Μαϊου ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος και ανέπτυξε το θέμα : “Η πανδημία του Covid-19 και η Εκκλησία της Ελλάδος”.

Στη συζήτηση, την οποία συντόνισε ο Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας ΕΚΠΑ κ. Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, συμμετείχαν και οι Σεβασμιώτατοι

Μητροπολίτες Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεος και Νέας Ιωνίας κ. Γαβριήλ.

Στη συνέχεια παρατίθεται η Ομιλία του Σεβασμιωτάτου:

1. Οἱ πρῶτοι μῆνες τοῦ 2020 σηματοδοτήθηκαν ἀπό τό παγκόσμιο ξέσπασμα τῆς πανδημίας τοῦ Covid-19, ἡ ὁποία προκάλεσε καθολικό τρόμο καί ἀπελπισία καί ὁδήγησε μέχρι στιγμῆς ἑκατοντάδες χιλιάδες συνανθρώπων μας στόν θάνατο. Παράλληλα πρός τή δημόσια ὑγεία, τήν πολιτική, τήν οἰκονομία, τίς ἐμπορικές συναλλαγές, τό πανδημικό κῦμα δοκιμάζει τίς διανθρώπινες σχέσεις καί τίς ἀντοχές τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ, ἀφοῦ ἀπειλεῖται ἡ ἀσφαλής προοπτική τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς μας. Ὁ ἰός Covid-19 εἶναι ἰατρικά ἀστάθμητος, ὅσον ἀφορᾶ τό ποιούς μολύνει ἡλικιακά, διασπείρεται ἐκθετικά, μεταλλάσσεται καί πολλαπλασιάζεται γεωμετρικά, γι’ αὐτό καί δίκαια ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ «ἀόρατος ἐχθ-ρός» ἑνός ἰδιότυπου παγκόσμιου πολέμου.

Ἐξ αἰτίας τῆς ἐπικινδυνότητας αὐτῆς ἐλήφθηκαν πρωτόγνωρα μέτρα, ἀδιανόητα γιά τόν μετανεωτερικό ἄνθρωπο τῆς τρίτης χιλιετίας. Καθολικός ἤ μερικός ἀποκλεισμός (lockdown) γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἀπομάκρυνση ἀπό τόν ἐργασιακό χῶρο, αὐστηρά μέτρα κυκλοφορίας, ἀτομικῆς καί συλλογικῆς ὑγιεινῆς, ἀναγκαστική κοινωνική ἀπο-στασιοποίηση, ἐκπαίδευση ἐξ ἀποστάσεως, εἶναι μερικά ἀπό τά μέτρα τά ὁποῖα ἐφαρμόζονται σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ὥστε νά ἀποτραποῦν εἴτε νά περιοριστοῦν, ἄλλοτε μέ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα καί ἄλλοτε μέ μικρότερη, οἱ συνέπειες τῆς θανατηφόρας διασπορᾶς τοῦ ἰοῦ. Ὁ μεγάλος ἀριθμός νεκρῶν συνανθρώπων μας ἀποτελεῖ τραγική πραγματικότητα καί ὄχι ἁπλᾶ μία διαπίστωση, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονική πρόβλεψη ὅτι τό 40% τοῦ παγκοσμίου πληθυσμοῦ τῶν 7,6 δισεκατομμυρίων ἀνθρώπων θά ἀσθενήσει δέν εἶναι μία ἀπολογιστική ἐκτίμηση ἀλλά μία τραγικότητα.

Ἡ κρίση τήν ὁποίαν προκάλεσε ἡ πανδημία τοῦ Covid-19 δέν εἶναι ἕνα θεωρητικό κατασκεύασμα ἀλλά μία πραγματικότητα, στήν ὁποία ἡ παγκοσμιοποίηση βρῆκε τήν ἀπόλυτη ἔκφρασή της στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας καί τῆς ζωῆς.

Μέ τήν πανδημία τοῦ Covid-19 ἐργαλειοποιήθηκε ἡ ἴδια ἡ κρίση, ὡς γεγονός κοινωνικό, οἰκονομικό καί πολιτικό, καί δοκιμάστηκε ἡ πίστη μας, ὄχι ὡς πρός τό ὁμολογιακό της περιεχόμενο, ἀλλά ὡς πρός ἐκεῖνο τό στοιχεῖο πού δίνει πληρότητα στή συλλογιστική μας, ἐμπιστοσύνη καί ἐλπίδα στίς σχέσεις μας μέ τόν Θεό καί τούς συνανθρώπους μας.

Ἡ κοινωνική καί οἰκονομική αὐτή κρίση ἐργαλειοποιήθηκε ὅμως καί ἀπό τόν δημαγωγικό λαϊκισμό, τήν συνωμοσιολογία, τίς θρησκοληπτικές καί μεταφυσικές

παρερμηνεῖες, οἱ ὁποῖες εἶχαν πολλές φορές ὀλέθρια καί ἀρνητικά ἀποτελέσματα ὡς πρός τήν διασπορά τοῦ Covid-19 καί τίς συνέπειες της. Οἱ ὀπαδοί τῶν δημαγωγιῶν αὐτῶν διεκδικοῦσαν τήν ἀποδοχή καί μόνο τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀντιλήψεών τους. Ἡ ἐναντίωση στή χρήση τῆς μάσκας καί τοῦ ἐμβολιασμοῦ, ἡ μή ἀποδοχή οἱουδήποτε προστατευτικοῦ μέτρου θεωροῦσαν ὅτι συνιστοῦσε ἐκχώρηση ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καί δικαιωμάτων, παραθεωρῶντας ὅμως ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Covid-19 καταστρέφει πρώτιστα καί ἀποκλειστικά τό ἴδιο τό ἄτομο καί τήν ζωή του. Φτάσαμε μάλιστα σέ σημεῖο, ὥστε πολλές φορές ἡ ἀνοχή πρός ὅλους αὐτούς νά ἑρμηνεύεται ὡς κατάσταση ἀπαγόρευσης στόν εὐφυῆ νά σκέπτεται, γιά νά μήν ταπεινωθοῦν δῆθεν τά αἰσθήματα καί τά δικαιώματα τῶν παραπάνω ἀνοήτων!!!

Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὅλες αὐτές οἱ κοινωνικές, πολιτικές καί παρεκκλησιαστικές ὁμάδες νά ὁδηγήσουν σέ μία ἐσωστρέφεια τήν κοινωνία τῶν πολιτῶν, νά δημιουργήσουν ἕναν ἀρνητισμό καί οἱ θεσμοί νά ἐπικρίνονται καί νά ὁδηγοῦνται σέ μία ἀτολμία ὡς πρός τή λήψη δυναμικῶν ἀποφάσεων καί μέτρων.

2. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς πανδημίας, μέ τίς πρωτόγνωρες καί δυσοίωνες καταστάσεις, κλήθηκε καί ἡ ποιμαίνουσα Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος νά διαδραματίσει τόν δικό της ρόλο. Θά πρέπει, καταρχάς, νά ὁμολογήσουμε ὅτι καί ἡ Ἐκκλησία, ὅπως καί κάθε ἄλλος φορέας καί θεσμός στήν Πατρίδα μας, βρέθηκε ἀπροετοίμαστη γιά μία ἀποτελεσματική καί ἔγκαιρη ἀντιμετώπιση, προσπάθησε ὅμως, στηριζόμενη στή διδασκαλία καί στήν ζῶσα παράδοσή Της, νά ὑποδείξει μέ νηφαλιότητα λύσεις καί μέτρα, τά ὁποῖα θά ἐνίσχυαν τούς πιστούς, προσφέροντας σέ κάθε ἀπογοητευμένο, μετέωρο καί δοκιμαζόμενο ἄνθρωπο τό μήνυμα τῆς ἐλπίδας καί τῆς ἐμπιστοσύνης στόν ἀγῶνα πρός ἐπιβίωση καί σέ ὅ,τι θά ἀφοροῦσε

στήν διασφάλιση τοῦ πολύτιμου ἀγαθοῦ τῆς ὑγείας.

Πολλές φορές, μάλιστα κατά τήν πρώτη φάση τῆς πανδημίας, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἦρθε ἀντιμέτωπη μέ τό πρωτόγνωρα ἐξελισσόμενο γεγονός τῆς πανδημίας καί τίς ραγδαῖες καί ἐπικίνδυνες ἐπιπτώσεις πού ἐπέφερε στή ζωή τοῦ ποιμνίου της, γι’ αὐτό καί ὑπέδειξε μέ συνοδικές ἀποφάσεις εὐαίσθητα ἀντανακλαστικά ἔναντι ἑνός κινδύνου, ὁ ὁποῖος δέν κάνει διακρίσεις ἡλικίας, φύλου, κοινωνικῆς ἤ οἰκονομικῆς θέσης, οὔτε ἐπιτρέπει ἀδικαιολόγητη χρονοτριβή.

Γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τό ζήτημα τῆς πανδημίας δέν θέμα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς οὔτε ἐπιλογῆς μεταξύ «καλοῦ» καί «κακοῦ». Εἶναι ἕνα γεγονός τό ὁποῖο ἀγγίζει τά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, γι’ αὐτό καί στό ἐρώτημα ζωή ἤ θάνατος δόθηκε μία γρήγορη ἀποτελεσματική καί μονοσήμαντη ἀπάντηση, αὐτή δηλαδή πού ὁδηγεῖ στήν κατάργηση τοῦ θανάτου καί στή διατήρηση τῆς ζωῆς. Ἡ θέση αὐτή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μία στάση θεολογική, ἡ ὁποία ἐκφράζει τόν σεβασμό στή μοναδικότητα τῆς ζωῆς, καί ὁδηγεῖ τόν καθένα στήν ἐπίγνωση καί συνειδητοποίηση τοῦ πόσο εὐάλωτος εἶναι.

Κατά συνέπεια, τό θέμα τῆς πανδημίας γιά τήν Ἐκκλησία ἦταν κατ’ ἐξοχήν ζήτημα ποιμαντικό ὡς πρός τήν διαχείρισή του καί ἀνθρωπολογικό ὡς πρός τήν θεώρησή του. Ἐπειδή ἡ συμβολή τῆς Ἐκκλησίας στή διατήρηση τῆς ζωῆς καί στήν προστασία τῆς ὑγείας ἀποτελεῖ στοιχεῖο ταυτοτικό, προσδιορισμένο ἀπό τήν κανονική παράδοση, τήν πατερική διδασκαλία καί τό περιεχόμενο τῆς πίστης Της, γι’ αὐτό προσφέρει μέ κάθε μέτρο ὥστε νά συμβάλλει καί Αὐτή στήν προστασία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί στή διατήρηση τῆς ὑγείας, σωματικῆς καί πνευματικῆς.

Πρός αὐτόν τόν ὑψηλό σκοπό ἦταν ἀπαραίτητη ἡ συνεργασία Ἐκκλησίας καί Πολιτείας, στό πλαίσιο τῆς συναλληλίας και τῶν διακριτῶν ρόλων. Τά μέτρα τά ὁποῖα ἐλήφθησαν δέν ἦταν ἀφηρημένα οὔτε γενικά ἀλλά συγκεκριμένα καί ἐξειδικευμένα. Προέκυπταν ἀπό τό συνεχῆ διάλογο μεταξύ Ἐκκλησίας καί Κυβέρνησης καί κινοῦνταν στό πλαίσιο τῆς ἰσονομίας καί τῆς ὁμοταξίας, προκειμένου νά προστατευθεῖ τό ἀγαθό τῆς ζωῆς, ὡς ὑποκειμενικό δικαίωμα γιά τόν κάθε πολίτη ἀλλά καί τῆς δημόσιας ὑγείας ὡς συλλογικό ἔννομο ἀγαθό γιά τήν ἴδια τήν κοινωνία.

Ἡ συνεργασία αὐτή τῆς Ἐκκλησίας διασφαλίστηκε στό πλαίσιο τῆς κανονικῆς παράδοσής Της, μέ τήν κατ’ ἀναλογίαν ἐφαρμογή τῶν ἱερῶν κανόνων 74 καί 88 τῆς Πενθέκτης καί 28 τῆς Λαοδικείας, ὅπου ἐναντι ἑνός πραγματικοῦ κινδύνου, ὅπως ἐν προκειμένῳ τῆς ἀπειλῆς τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπό τόν Covid-19, πρυτανεύει ἡ ἀνεκτίμητη ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί πρωτεύει ἡ προστασία της, «ὥστε διά πάντων προτιμητέαν ἡγεῖσθαι τήν τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καί

ἀπάθειαν». Μέ βάση τόν κανόνα 88 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται ὅτι τό δικαίωμα γιά ζωή καί ἡ προστασία τῆς ὑγείας ἔχει μία αὐξημένη βαρύτητα γι’ αὐτό καί ὑποδεικνύει λύσεις οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν μία ἀπόλυτα ἐνεργητική καί εὐεργετική προστασία ὡς πρός τή σωτηρία τῆς ζωῆς καί τῆς ὑγείας τῶν ἀνθρώπων.

Ὑπ’ αὐτό τό ἀνθρωπολογικό πλαίσιο ἀξιολογούμενες οἱ θέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκφράζουν μία ὑπεύθυνη ποιμαντική στάση ἔναντι τοῦ φαινομένου τῆς πανδημίας: σεβασμός δηλαδή στό πολύτιμο ἀγαθό τῆς ζωῆς χωρίς νά παραβλέπεται συγχρόνως ἡ φθορά ἀπό τήν ἀσθένεια καί χωρίς νά ὑποτιμᾶται ὅ,τι ἔχει νά κάνει μέ τήν ἀκεραιότητα καί τήν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων. Πρός τοῦτο ἡ τήρηση ὅλων τῶν ὑποδεικνυόμενων μέτρων ἀπό τίς ὑγειονομικές ἐπιτροπές τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων υἱοθετήθηκαν καί ἐφαρμόστηκαν ἀπόλυτα. Χαρακτηριστική τέλος εἶναι ἡ διατυπωμένη θέση τῆς Ἐκκλησίας καί ἔναντι τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ ἐμβολιασμοῦ. Κατέδειξε ὅτι ὁ ἐμβολιασμός εἶναι ἔκφραση ἀγάπης καί ἀποδοχῆς πρός τόν συνάνθρωπο καί ἐπιταγή τήν ὁποία ὑπαγορεύει τό χριστιανικό ἦθος, χωρίς νά συνιστᾶ ἔλλειψη σεβασμοῦ στήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου.

3. Ἡ συμβολή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔναντι τοῦ φαινομένου τῆς πανδημίας δέν ἐξαντλεῖται ὅμως μόνο ὡς πρός τήν λήψη καί ἐφαρμογή τῶν ἐνδεικνυόμενων μέσων γιά τήν ἀποτροπή διάδοσης τοῦ Covid-19. Θεωρῶ, ὅτι θά καταστεῖ περισσότερο σημαντική καί στήν μετά-covid ἐποχή, ὅπου θά ἔχει διαμορφωθεῖ μία ἄλλη μορφή κοινωνίας, ἡ ὁποία θά ἐκφράζει, ὅπως φαίνεται, μία ἄλλη ἀλήθεια, καί ὄχι μία ἁπλή ἰδέα καί ἐξυπηρέτηση ἰδιοτελῶν στόχων. Αὐτή ἡ «μετα-αλήθεια», ὅπως τήν χαρακτηρίζουν ἤδη, θά ἐπιτείνει τίς ἀνισότητες, οἱ ὁποῖες ἀνεδείχθηκαν καί θά ἀναδειχθοῦν ἐξ αἰτίας τῆς πανδημίας. Θά ὁδηγήσει σέ κοινωνικές ἐκρήξεις, μέ ὀδυνηρό ἀποτέλεσμα τήν μεταλλαγή τῆς σχέσης μέ τούς ἄλλους σέ ἀπειλή γιά τήν ὕπαρξη, ἐνῶ ἡ παρατεταμένη περίοδος φυσικῆς ἀπόστασης, ἀπομάκρυνσης καί ἀπομόνωσης θά ὁδηγήσει σέ ἐπιβολή τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐναντι τῶν ἄλλων, μέ χαρακτηριστικό τό κοινωνικό φαινόμενο τοῦ «δικαιωματισμοῦ».

Ὅλα αὐτά ἔχουν ὡς συνέπεια τή δημιουργία ἑνός νέου μοντέλου κοινωνίας, τήν «μετα-πανδημική» κοινωνία, μέ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό, τήν ἔντονη ἐπιβολή τοῦ

ἀτομικοῦ δικαιώματος. Μέ τόν τρόπο αὐτό τό οὐσιαστικότερο καί βαθύτερο περιεχόμενο τοῦ ἀνθρώπινου δικαιώματος, ὡς ἔκφραση λειτουργικῆς σχέσης καί σέ ἀναφορά πρός τό συλλογικό γίγνεσθαι, παραμορφώνεται ἀπόλυτα σέ ἀτομικό καί ἀπό δικαίωμα πρός ἐλευθερία ἐκφυλίζεται σέ δικαίωμα πρός ἀσυδοσία.

Τέλος, ὁ ἀπομονωτισμός τῆς περιόδου τῆς πανδημίας τείνει νά γίνει πρότυπο ζωῆς καί ἡ κοινωνία ὡς σχέση νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἀτομοκεντρικότητα.

Σέ αὐτό τό κομβικό γιά τήν ἐξελικτική πορεία τῶν κοινωνιῶν ὁρόσημο, θεωρῶ, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία μέ διάκριση καί τήν «μετ' ἐπιστήμης» ποιμαντική της θά κληθεῖ ἄμεσα νά ἐπαναπροβάλλει, μέ βάση τήν παράδοσή της καί τήν λειτουργική της ἐμπειρία, πρότυπα, ἀρχές καί μέσα, προκειμένου στό νέο αὐτό «μετα-πανδημικό» μοντέλο κοινωνίας, νά νοηματοδοτηθοῦν καί πάλι οἱ διαπροσωπικές καί οἱ ἀν-θρώπινες σχέσεις.

Θά κληθεῖ ἡ Ἐκκλησία νά ἐνισχύσει τήν ἀλληλεγγύη, μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνο στό ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν παροχῶν καί τῆς φιλανθρωπίας, ἀλλά καί στή βάση ἐνδυνάμωσης τῆς ἐμπιστοσύνης πρός τόν ἄλλον, τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ἄλλου μέσα ἀπό τό σεβασμό καί τήν θυσία καί στό πεδίο τῆς ὁλιστικῆς προσφορᾶς πρός τόν ἄλλον. Νά δώσει ὅραμα, δύναμη καί προοπτική μέλλοντος, ὥστε ὁ συνάνθρωπος νά βλέπει μέ αἰσιοδοξία καί μέ ἐλπίδα τήν προοπτική τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία διαχρονικά φέρει τά στίγματα τοῦ ἄγχους, τοῦ φόβου καί τοῦ πόνου.

Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νά δώσει στόν ἄνθρωπο τῆς «μετα-πανδημικῆς» ἐποχῆς τά κριτήρια ἐκεῖνα μέ τά ὁποῖα θά κατανοήσει ὅτι ἡ πρόοδος καί ἡ ζωή δέν σχετίζονται ἀποκλειστικά καί μόνο μέ τήν ἀναβάθμιση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη ἤ τήν κοινωνική καταξίωση. Αὐτά ἡ κρίση τά ἔχει καταστήσει ἀδύναμα ἔναντι τοῦ ὀντολογικοῦ διλήμματος «ζωή ἤ θάνατος»; Πρέπει νά τοῦ ὑποδείξει τόν τρόπο ἐκεῖνο πού θά νοηματοδοτήσει τό περιεχόμενο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του, ὄχι ὡς ἕνα κοινωνιολογικό κίνημα ἤ μία ἰδεολογία, ἀλλά ὡς γεγονός ὑπαρξιακῆς σχέσης ὅπου ὁ ἄλλος, «ὁ ἀδελφός μου εἶναι ἡ ζωή μου» καί «ὁ Παράδεισός μου», καί ὄχι ἡ «κόλασή μου», ὅπως λανθασμένα διατείνεται ἡ σύγχρονη ὑπαρξιακή φιλοσοφία καί ἀντιλαμβάνεται ἡ μετα-νεωτερικότητα στή βάση ἑνός ἰδεολογοποιημένου ἀνθρωπισμοῦ ἀτομικῆς εὐδαιμονίας.

Ἡ πανδημία τοῦ Covid-19 θά παρέλθει. Δέν πρέπει ὅμως οἱ πληγές της νά στιγματίσουν τό μέλλον τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἀλλά νά ἀποτελέσουν τήν ἀπαρχή γιά μία νέα πραγματικότητα μέ ὅραμα καί προοπτική στό μέλλον.

Βιβλιογραφία: Ἀντωνόπουλος Νεκτάριος (Μητροπολίτης Ἀργολίδος), Ἀπέναντι στόν Covid-19 μέ εὐθύνη. Ποιμαντική παρέμβαση, Ναύπλιον 2020. Γονιδάκης Φραγκῖσκος, Ἡ μοναξιά τῆς πανδημίας, ἐκδ. Ἁρμός, Ἀθήνα 2020. Καιρός τοῦ

ποιῆσαι. Ἡ Ὀρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ. Συλλογικό ἔργο, Ἐκδοτική Δημητριάδος (ἐπιμ. Ν. Ἀσπρούλης-Nathaniel Wood), Βόλος 2020. Κουκουρίδης Ἄνθιμος (Μητροπολίτης Ἀλεξανδρουπόλεως), Ἡ θέση καί ὁ ρόλος τῶν Ὀρθοδόξων Ἐπισκόπων (μέχρι καί τήν πανδημία τοῦ κορωνοϊοῦ), Ἀλεξανδρούπολη 2020, σελ. 13-18. Ὀρθόδοξη Ἀκαδημία Κρήτης, Κοινωνική Κρίση καί Πανδημία, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2021. Προκόπης Παυλόπουλος, Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ὡς θεμέλιο τοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ χαρακτῆρα τοῦ Συντάγματος. Οἱ θεσμικές ἐπιπτώσεις στό πεδίο τῆς Βιοηθικῆς, Ἀθήνα 2019. Τοῦ ἰδίου, Ἡ πανδημία καί «τό ἐμβόλιο» στήν βαριά σκιά τοῦ Ἐπιμιθέα, ἐκδ. Guttenberg, Ἀθήνα 2020. Σαββᾶτος Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας), Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί ἡ πανδημία τοῦ Covid-19, Καλαμάτα 2020. Σακελλαρίου Ἀλέξανδρος, Θρησκεία καί πανδημία στήν ἑλληνική κοινωνία, Θεσσαλονίκη 2020. Σύναξη (περιοδ.) 156 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2020): Πανδημία. Χρηστάκης Δ. Νικόλας, Τό Βέλος τοῦ Ἀπόλλωνα, ἐκδ. ΚΑΚΤΟΣ, Ἀθήνα 2020. Vasilliadis Petros (ed), The Church in a period of Pandemic. Can the present pandenic crisis become a meaningbul storm for renewal in our Churches? CEMES Publications, Salonica 2020.